

РОЗВИТОК ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У ВИЩОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У статті проаналізовано сутність поняття “освітнє середовище”, зроблено аналіз концепцій середовища, виявлено зв’язки між провідними поняттями. Обґрунтовано необхідність розвитку освітнього середовища у вищому педагогічному навчальному закладі.

Ключові слова: середовище, освітнє середовище, виховне середовище, освітній простір, концепція, концепції середовища.

Інтенсивні зміни в соціокультурному та економічному житті українського суспільства задають нові орієнтири у всіх сферах громадського життя, у тому числі і в освіті, зміст якої орієнтований на забезпечення самовизначення особистості, створення умов для її самореалізації. При цьому зміст освіти повинен забезпечувати “адекватний світовому рівень загальної і професійної культури суспільства;... інтеграцію особистості в національну і світову культуру” [1]. Культура нами розглядається як штучно створене середовище життєдіяльності, з матеріальними і духовними компонентами, що виражають її сутність і якість.¹

Разом з тим позитивні зміни в освітній системі несуттєві, якщо не враховується середовище, в якому розвивається особистість як студента, так і викладача.

Базова культура особистості – це необхідний мінімум загальної культури особистості (етичної, екологічної, естетичної, фізичної, правової, культури праці і споживання, сімейних відносин, культури спілкування), загальних здібностей людини, його ціннісних уявлень і якостей, без яких неможливі як соціалізація, так і оптимальний розвиток генетично заданих дарувань особистості (О. Газман). Педагогічна культура вчителів розглядається як сукупність етичних, професійних позицій, підходів, змісту, форм і методів роботи, відповідних сучасній парадигмі освіти, особистісно-професійних якостей, що сформовані на основі досвіду та індивідуальних особливостей особистості.

Взаємовідносини культури та освіти були предметом досліджень А. Арнольдова, А. Ахутіна, С. Батракової, М. Бахтіна, В. Біблера, А. Бурова, С. Гессена, П. Гуревича, В. Зінченко, Л. Печко. Вплив культурного середовища на розвиток особистості аналізували Є. Бондаревська, Л. Буєва, І. Ісаєв, Н. Крилова, Н. Кузьміна.

В історії педагогіки проблема формувального впливу середовища на розвиток особистості відображена в дослідженнях філософів і вчених-педагогів переважно в аспекті аналізу ролі і значення середовища у вихованні людини (Ф. Дістервег, О. Лазурський, П. Лесгафт, К. Ушинський та ін.).

Але не існує системного дослідження з проблем всебічного вивчення середовища вищого педагогічного навчального закладу.

Метою статті є аналіз сутності освітнього середовища вищого педагогічного навчального закладу.

Актуальність проблеми зумовлюється її тісним взаємозв'язком з проблемами професіоналізму і педагогічної культури викладачів. Відповідно до державних вимог про регулярне підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу, необхідне створення умов для постійного вдосконалення педагогічної культури викладачів вищих педагогічних навчальних закладів у їх практичній діяльності. Тому у вищому навчальному закладі важливо розвивати та створювати таке середовище, яке забезпечує можливості для професійного зростання викладачів.

Теоретичне обґрунтування ідея виховання середовищем набула в Німеччині, де набули розвитку “інтегровані”, “сусідські” школи (Е. Нігермайер, Ю. Циммер); у США – “школи без стін” (Р. Уолтер, С. Уотсон), школи “екосистеми” (Дж. Гудлен).

В історії зарубіжної педагогіки XIX–XX ст. проблеми взаємодії середовища й особистості знайшли відображення у працях Ж. Адлера, Т. Бремельда, У. Брикмана, Р. Вінекен, М. Дюверже, Дж. Дьюї, Е. Кінга, Дж. Конанта, П. Кершенштейнера, А. Лая, Дж. Лауерайса, П. Наторпп, Е. Нігермайера, А. Оттовея, Х. Рагга, Р. Рерса, Ж.-Ж. Руссо, О. Рюле, Р. Спенсера, С. Френе, Ж. Фрідмана, Ю. Циммера.

На початку XXI ст. помітно зріс інтерес дослідників до феномену середовища у зв'язку з проблемами соціалізації, соціальної адаптації, підготовки соціальних педагогів у нашій країні (Б. Алмазов, В. Бочарова, З. Галузова, І. Ліпський, А. Мудрік, В. Семенов та інші), етнопедагогіки (Д. Абдуразакова, Г. Волков, Г. Нездемковська та інші), історії, теорії і практики функціонування і розвитку виховних систем (В. Караковський, Л. Новикова, Н. Селіванова та інші), розвитку середовища мікрорайону (В. Бочарова, М. Плоткін та інші).

А. Анохін педагогічне середовище розглядає як культурне, якщо в ньому розвивається творчий потенціал особистості педагога, його педагогічна культура.

Методологія педагогічної культури обґрунтовувалася в психологічних працях Б. Ананьєва, Л. Виготського, А. Маркової, В. Шадрикової.

Проблема, що розглядається, вимагає вирішення суперечностей:

- між соціальною потребою в розвитку творчої особистості, здатної до активної самостійної діяльності в суспільстві і недостатнім використанням потенціалу освітнього середовища вищого педагогічного навчального закладу, що забезпечує потреби соціуму й особистості;

- між існуванням розрізнених теоретичних уявлень у педагогічній науці про освітнє середовище вищого навчального закладу, його компонентів і неопрацьованістю його цілісної методології;

- між потребами практики у формуванні освітнього середовища та недостатнім науково-методичним забезпеченням цього процесу.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дав змогу визначити, що існують концепції середовища, що класифікуються відповідно до цілей педагогічного процесу.

Першу групу становлять концепції, які охарактеризують як освітнє середовище, спрямовані на створення умов для розвитку та саморозвитку особистості.

До них належать концепції: виховного середовища (В. Караковський, Л. Новикова, Н. Селіванова та ін.), виховного і культурного середовища як умови самовизначення особистості (О. Газман), культуровідповідного середовища,

національно-культурного, культурно-інформаційного середовища та ін. (Є. Бондаревська, Н. Гладченкова та ін.).

Другу групу утворюють концепції, у яких середовище виступає як сфера впливу на процес розвитку особистості. Це концепції підходу на основі середовища в освіті (Ю. Мануйлов), культурно-освітнього, культурно-професійного середовища (Е. Белозерцев, Р. Кассіна, А. Павленко та ін.), освітнього середовища (Є. Богданов, З. Тюмасєва, В. Ясвін), педагогічного середовища (А. Анохін).

Аналізуючи концепції за їх ціннісним компонентом, можна констатувати, що всі вони орієнтовані на гуманістичні цінності, які включають допомогу і підтримку особистості в її розвитку, співпрацю і співтворчість, толерантність, готовність прийти на допомогу іншим.

Третьою підставою для аналізу концепцій був обраний суб'єктний компонент, який дав змогу розподілити концепції на три групи.

Першу групу становлять концепції, що включають у процес розвитку середовища суб'єктів, які перебувають безпосередньо у виробничих відносинах в освітній установі, – викладачів, студентів. Це концепція виховного і культурного середовища як умова самовизначення особистості (О. Газман).

До другої групи ввійшли концепції, що включають не тільки педагогів, а й батьків студентів, що безпосередньо беруть участь у педагогічному процесі: освітнього середовища (Е. Богданов, З. Тюмасєва, В. Ясвін), педагогічного середовища (А. Анохін).

Третю групу представляють ті концепції, які включають до складу суб'єктів освітнього середовища вищого навчального закладу не тільки тих, хто безпосередньо пов'язаний з діяльністю ВНЗ, а й соціокультурне оточення: концепції виховного середовища (В. Караковський, Л. Новикова, Н. Селіванова та ін.), культуровідповідної освітнього середовища, національно-культурного, культурно-інформаційного середовища та ін. (Є. Бондаревська, Н. Гладченкова та ін.) тощо.

Важливо відзначити, що розвиток освітнього середовища у вищому навчальному закладі (виховного, освітнього, культуровідповідного та ін.) відбувається в процесі взаємодії її учасників, заснованої на рівноправних відносинах співпраці, співтворчості і співчуття, що відображає їх гуманістичний характер.

Стадіальний компонент наявний у всіх концепціях, крім концепції виховного і культурного середовища як умови самовизначення особистості (О. Газман). Етапами розвитку освітнього середовища, незважаючи на різні назви у вищезазначених концепціях, є формування, власне розвиток, формалізація і перетворення.

Аналіз запропонованих концепцій дає змогу зробити висновок, що нагромаджений вітчизняний досвід, наявний науковий потенціал у формі обґрунтованих теоретичних положень створюють сприятливі умови для розробки концептуальних основ розвитку освітнього середовища вищого навчального закладу, що є системним описом цього педагогічного процесу, трактуванням керівних ідей його побудови.

Характеристика основних положень вітчизняних концепцій середовища дасть змогу виявити загальне й особливе порівняно з теоретичними аспектами освітнього середовища ВНЗ.

Концепції виховного середовища вищого навчального закладу

Виховання в уявленні Л. Новикової є невід'ємною складовою освіти, яка здійснюється як під впливом зовнішніх чинників соціалізації, так і внутрішніх процесів саморозвитку особистості (індивідуалізації). Однією з найважливіших умов здійснення цих процесів є середовище ВНЗ.

Сучасні концепції виховання розглядають процес розвитку студента в контексті освоєння самою студентом культурних цінностей і способів їх освоєння в умовах виховної системи.

Таким чином, можна узагальнити таке:

– виховна система в концепції Л. Новикової виглядає таким чином. Її мета і об'єкт – цілісна особистість. Вона включає такі блоки: цілі; сукупний суб'єкт; діяльність і спілкування; відносини; освоєне середовище; управління. Цілі визначають вигляд системи, її ідеальну модель. Через блок діяльності і спілкування, спрямованих на досягнення цілей, вона реалізується суб'єктом як реальна система. У її становленні, функціонуванні, розвитку велику роль виконує середовище, не тільки як чинник, що впливає ззовні, а і як компонент самої системи [2]. Взаємодіючи з середовищем, з тими чи іншими її інститутами, включаючись у перетворення середовища (охорона природи, турбота про навчальний заклад та ін.), ВНЗ включає їх у свою виховну систему як особливий блок, підсистема. При цьому у вищому навчальному закладі створюється особливе виховне середовище. Від того, наскільки вона відповідає культурним запитам викладачів, студентів, суспільства, залежить успішність як процесу розвитку особистості, так і самої виховної і освітньої системи вищого навчального закладу в цілому [2].

В. Созонов у своїй концепції “Виховання як основа потреб людини” розглядає цілі й завдання виховання як створення необхідних умов для задоволення базових потреб особистості: збереження здоров'я, самоствердження в суспільно корисній діяльності, оптимістичний погляд на життя; формування сприятливого етично-психологічного клімату у вищому навчальному закладі, надання допомоги студенту в його розвитку та ін.

При цьому одним з показників ефективності процесу виховання у вищому навчальному закладі вважаємо є рівень розвитку середовища ВНЗ, а також рівень якості створених умов – психологічних, інтелектуальних, емоційних, сприятливих.

М. Рожков як один з напрямів виховної роботи класного керівника виділяє створення виховного середовища, що включає об'єднання колективу, формування сприятливої емоційної атмосфери, включення учнів в різноманітні види соціальної діяльності, розвиток дитячого самоврядування. Вважаємо, що основи цієї концепції можна та необхідно застосовувати при створенні виховного середовища у вищому навчальному закладі.

Виділення ціннісного і цільового аспектів виховного середовища як провідного чинника в розвитку особистості дитини в теоретичних положеннях Л. Новикової, В. Караковського, Н. Селіванової, О. Газмана та інших є характерним і для розгляду освітнього середовища вищого навчального закладу, адже виховний компонент є складовою освітнього середовища.

Педагогічна цілеспрямованість розвитку виховного середовища, заснованого на вдосконаленні взаємовідносин вихователя і вихованців, характеризує її як педагогічне явище. Проте зміст поняття “виховне середовище” спрямований

на виховання і розвиток студента, передбачає розвиток професійної культури педагога і педагогічної культури батьків, що дає змогу враховувати ці процеси в дослідженні культурного середовища вищого навчального закладу.

Концепція підходу середовища в освіті

У сучасній науці виникла наукова школа підходу середовища в освіті, яка розроблена Ю. Мануйловим. У своїх поглядах він спирався на ідеї наукової школи виховних систем Л. Новикової. Автор концепції цього підходу підкреслював необхідність орієнтації на гуманістичні цінності при дослідженні окресленої проблеми.

Учені цієї наукової школи вважають, що предметом дослідження педагогіки повинен бути виховний потенціал середовища студентів. Опора на цей підхід в освіті і вихованні для педагогіки практично важливий там, де педагогічний колектив дійсно є чинником формування виховного середовища, що можливе при відносній замкнутості середовища в просторовому, соціальному і в духовному планах. Погоджуємося з автором і вважаємо, що необхідно враховувати у вихованні вплив зовнішніх соціумних стихій, оскільки особистість проживає в різних середовищах, що дасть змогу успішніше прогнозувати процес розвитку особистості в студентському середовищі. Тоді для колективу викладачів прояви стихійності вже не так фатальні, оскільки одноголосний у цілях, високопрофесійний колектив може справляти певну дію на середовище, що оточує вихованця. Це вплив, звичайно, має дуже обмежений, локальний характер. Ступінь дії колективу на середовище серйозно залежить від згуртованості цього колективу, його соціальних можливостей, чіткої, ясної, продуманої стратегії дій і необхідного інструментарію дії. Поза сумнівом, сама характеристика середовища (перш за все її спрямованість), у свою чергу, впливає на можливості колективу.

Ю. Мануйлов вважає, що існує два шляхи в активному формуванні особистості: розвиток у шкільному співтоваристві цивільного суспільства і звернення до держави з вимогами створити в макросередовищі умови для сприятливого розвитку особистості.

Середовище, на його думку, виявляє спектр можливостей:

- дієві можливості, що дають змогу споглядати що-небудь, змагатися, сполучатися з ким-небудь, суміщати які-небудь функції, ролі та ін.;
- можливості, що дають змогу що-небудь мати й уміти (спортивний розряд, розвинене відчуття, свідомість моральної переваги та ін.).

Тому Ю. Мануйлов підтверджує ідею ціннісного і діяльнісного впливу перш за все педагогічного колективу на формування і розвиток самого середовища, що важливе для розуміння шкільного середовища як педагогічного явища [3].

Вважаємо, що погляди автора актуальні відповідно до формування освітнього середовища вищого педагогічного навчального закладу. Професорсько-викладацький склад, студенти певним чином впливають на розвиток освітнього середовища та задають йому відповідні стимули для розвитку та формування.

Концепції освітнього середовища

Середовище розглядається як компонент, умова розвитку освітньої системи. Освітня система в педагогічній науці визначається як стійка і міцна взаємозв'язана сукупність варіативних елементів: студентів, цілей виховання, змісту виховання, процесів виховання і навчання, педагогів (або технічних засобів навчання), організованих форм виховної роботи [4].

Освітня система характеризує наявність елементів у їх взаємозв'язках, але не розкриває чинники впливів на розвиток і саморозвиток особистості студента. Визначальним чинником освітньої системи є освітнє середовище.

Освітнє середовище – частина соціокультурного простору, де взаємодіють різні освітні системи, процеси і явища, суб'єкти і предмети з метою розвитку і створення умов для саморозвитку особистості; має декілька макро- і мікрорівнів – від регіонального до освітнього середовища конкретного навчального закладу, класу, групи. Освітнє середовище створюється й індивідом, оскільки кожен розвивається згідно зі своїми індивідуальними завданнями, інтересам, життєвим досвідом і будує унікальний власний простір входження в культуру, своє бачення цінностей, пріоритетів пізнання і способів саморозвитку.

Свою концепцію освітнього середовища запропонували вчені Є. Богданов і З. Тюмасєва. У їх розумінні структура сучасного освітнього середовища складається із взаємодіючих інноваційних освітніх комплексів і традиційних моделей, систем, стандартів освіти, навчальних програм і планів, освітніх засобів і освітнього матеріалу, нового підходу у взаємостосунках, заснованих на гуманістичних цінностях між суб'єктами освіти – дітьми, їх батьками і педагогами.

Окрема особистість і система як суб'єкти освіти є і об'єктом соціокультурного середовища як базової системи, і одночасно суб'єктом відносин з цим середовищем, який виконує роль її підсистеми.

Вважаємо ці положення актуальними і для розгляду середовища вищого педагогічного навчального закладу.

З. Тюмасєва, скориставшись загальнонауковим методом логічної гомології, під якою розуміється непряма аналогія, проаналізувала поняття “освітнє середовище” (як частину антропогенного й артсередовища) і “навколишнє середовище” (як сукупність усіх екологічних чинників, які прямо або побічно взаємодіють з організмом). Це дало їй змогу виявити ті аспекти взаємостосунків і взаємодії людини з навколишнім світом, які дають можливість характеризувати деяку сукупність матеріальних проявів цього світу як структурно-функціональну цілісність, що позначається терміном “середовище”. Були сформульовані гомологічні підходи до характеристики освітнього середовища, яке виявляє себе як носій найважливіших комплексних чинників, що визначають сутність процесу формування особистості. На підставі гомологічного методу дослідження вона дійшла висновку, що освітнє середовище як окремий вид середовища не може не володіти властивостями, ознаками, загальними для всіх об'єктів, що об'єднані поняттям “середовище” [5].

Таким чином, в освітньому середовищі як системі доцільно виділити дві підсистеми: в одній з них об'єднати освітні чинники, які цілеспрямовано організовані педагогом, педагогічним колективом, а в іншій підсистемі об'єднати ті освітні чинники, які не піддані вираженій організації, не мають організованого взаємозв'язку, зумовленого єдиним цілепокладанням. Таке розуміння розширює уявлення про процес навчання і виховання як цілеспрямовані процеси і вводить нас у контекст багатовимірності чинників освітнього середовища.

У науковій літературі частіше зустрічається поняття освітнього середовища, але використовується останнім часом і її синонім “освітній простір”, що свідчить про слабку розробленість цієї теми в сучасній науці.

Використовуючи метод логічної гомології, можна порівняти поняття “освітнє середовище” та “освітній простір”. Вони відображають різну глибинну сутність того реального світу, в якому живе людина.

Простір (математ.) розглядається як безліч об'єктів, між якими встановлені відносини, схожі за своєю структурою із звичними просторовими відносинами типу околиці, відстані та ін.

“Простір – форма співіснування матеріальних об'єктів і процесів” [6].

На підставі наявних трактувань освітнього простору Є. Богданов і З. Тюмасева виділили два аспекти:

– максимальне освітнє середовище, в якому формуються, розвиваються і реалізуються як підсистеми освітні середовища для конкретних осіб і колективів під конкретні завдання і засоби;

– сукупність усіх можливих станів певної освітньої системи, що перебуває в стані стійкого динамічного розвитку, яка зумовлюється низкою чинників і, перш за все, нормативно-правовими актами, можливостями реалізовувати варіативну, диверсифіковану освіту, а також можливостями проводити й реалізовувати інноваційний пошук у галузі освіти.

Вважаємо на основі аналізу праць вчених, що вищий навчальний заклад необхідно розглядати як носія певного освітнього середовища. Поняття “середовище”, виходячи з вищезазначених значень у трактуванні її різними науками, а також у загальнонауковому плані, володіє більшими характеристиками, ніж поняття “простір”. “Середовище” передбачає процес взаємодії її елементів, просторово-часовий аспект формування, розвитку і згасання, створення умов і механізмів розвитку та саморозвитку суб'єктів середовища, наявність засобів для задоволення цілей суб'єктів, що є в її арсеналі. “Освітнє середовище” володіє внутрішнім рухом і зовнішнім – як взаємозв'язок з іншими середовищами. “Освітній простір” має узагальнені характеристики, що швидше підкреслюють наявність елементів у системі, які перебувають у взаємозв'язку.

Висновки. Отже, у статті проаналізовано сутність поняття “освітнє середовище”, концепції середовища, виявлено зв'язки між провідними поняттями. Вважаємо, що особливо актуальна проблема формування освітнього середовища у вищому педагогічному навчальному закладі. Поняття “освітній простір” та “освітнє середовище” особливо яскраво виражені у вищому навчальному закладі. Від сформованого освітнього середовища залежить ефективність навчально-виховного процесу, рівень культури як викладачів, так і студентів у вищому педагогічному навчальному закладі.

Список використаної літератури

1. Загвязинский В.И. Методология и методика социально-педагогического исследования / В.И. Загвязинский. – М., 1995. – 155 с.
2. Газман О.С. Содержание деятельности и опыт работы освобожденного классного руководителя (классного воспитателя) / О.С. Газман, А.В. Иванов. – М. : Новая школа, 1992. – 114 с.
3. Мануйлов Ю.С. Средовой подход в воспитании : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра пед. наук / Ю.С. Мануйлов. – М. : ИТОиПРАО, 1998. – 43 с.
4. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры / В.С. Библер. – М., 1991. – 213 с.
5. Богданов Е.Н. Образовательные системы и системное образование / Е.Н. Богданов, З.И. Тюмасева. – Калуга, 2003. – 316 с.
6. Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А.М. Прохоров]. – 3-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1988. – 1600 с.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2013.

Макар Л.М. Развитие образовательной среды в высшем педагогическом учебном заведении

В статье проанализирована сущность понятия “образовательная среда”, сделан анализ концепций среды, выявлены связи между ведущими понятиями. Обоснована необходимость развития образовательной среды в высшем педагогическом учебном заведении.

Ключевые слова: среда, образовательная среда, воспитательная среда, образовательное пространство, концепция, концепции среды.

Makar L. Development of educational environment in higher pedagogical educational establishment

Essence of the concept “educational environment” is analysed in the article, the analysis of conceptions of environment is done, communications between leading concepts are exposed. An author becomes firmly established the necessity of development of educational environment in higher pedagogical educational establishment.

Key words: environment, educational environment, educational environment, educational environment, the concept, the concept of environment.